

Російське кавказознавство: історія, проблеми та напрями

**Юрій Анчабадзе,
Абдулгамід Булатов**

908(470+479):304.44+316.356.4

Yurii Anchabadze, Abdulhamid Bulatov. The Russian Caucasus Studies: History, Problems, Trends

The article elucidates the long process of the appearance and the development of the Russian Caucasus studies as a specific historical and ethnological branch. In the author's view, the factological and theoretical material accumulated by the scientific branch would determine to a great extent the Caucasian sociocultural specifics in the XXIst century.

Keywords: the Caucasus studies, scientific trends, scientific centres, polyethnic and polyconfessional association.

Юрий Анчабадзе, Абдулгамид Булатов. Российское кавказоведение: история, проблемы и направления

Статья освещает длительный процесс становления и развития российского кавказоведения как особенной отрасли исторического и этнологического знания. Аккумулированный этой дисциплиной фактологический и теоретический материал, по мнению авторов, в значительной степени определит специфику социокультурного бытия Кавказа в XXI в.

Ключевые слова: кавказоведение, научные направления, полиэтнические, поликонфессиональные сообщества.

Кавказознавство має давні наукові та інтелектуальні традиції в російській культурі. Остаточно виокремившись із загального циклу сходознавчих дисциплін, кавказознавство вже на початку ХХ ст. сформувалося в особливу галузь історичного знання, присвячену історії, етнографії, археології, лінгвістиці, фольклору народів Кавказу. Пройшовши на цей час початковий етап свого розвитку, пов'язаний із механічним накопиченням фактів і відомостей, представлений найбільш видатними своїми представниками, ця дисципліна піднялася до широких аналітичних операцій, залучаючи масу здобутого матеріалу до глибокого дослідницького процесу. Російські кавказознавці здійснили низку надзвичайно важливих відкриттів, які становлять блискучу сторінку в історії не лише вітчизняного, а й світового історико-етнографічного знання. Зазначимо тут студії В. Міллера (1848–1913) у царині давньої етнічної історії регіону, що доводять важливу роль у ній іранського етнічного елемента; серію видатних праць М. Ковалевського (1851–1916), присвячених соціальному ладу та побуту народів Кавказу; лінгвістичні розвідки П. Услара (1816–?), що значною мірою визначили наші сьогоденні уявлення про класифікацію і структурно-типологічні характеристики кавказських мов; праці М. Марра (1864–1934), які охоплюють комплекс кавказознавчих проблем, та інше – усе це стало безцінним надбанням наступних поколінь дослідників побуту й культури народів Кавказу¹.

На цей самий час склалися важливі інтелектуальні та евристичні традиції, що стали визначальними скріпами в розвитку сучасного кавказознавства. Насамперед це уявлення про Кавказ як про спільний історико-культурний регіон. Для корифеїв російського кавказознавства було цілком очевидно, що за всієї складності етнічної історії регіону, яка охоплювала масові пересування народів, процеси асиміляції, інтеграції, етнокультурної взаємодії,

народи Кавказу зберегли близькість, а часом і дивовижну тотожність основних елементів побутової культури, що постає з глибокої генетичної спільності та конвергентності етнокультурного розвитку. Природно й необхідно тому стало вивчати кавказознавчі проблеми не ізольовано, не замкнено в контексті наявного етнічного середовища, а всебічно, порівнюючи та простежуючи етнокультурну варіативність того чи іншого явища чи об'єкта, припускаючи можливість пояснити прояви однієї етнічної культури через однорідні й однотипні прояви іншої.

Інша риса, що була притаманна ще дореволюційному російському кавказознавству, – це комплексність, міждисциплінарність підходу до досліджуваної проблеми. Ця тенденція виявилася у працях видатних представників російського кавказознавства, які не вважали за можливе розглядати будь-яке дослідницьке завдання без обов'язкового поєднання і кореляції усіх доступних фактологічних даних, що лише сукупно давали можливість адекватної відповіді. Тому етнографічні проблеми аналізували на історичному, археологічному та фольклористичному тлі, археологічне вирішення проблеми завжди підкріплювали живими етнографічними та лінгвістичними відомостями, а мовні студії спиралися на розуміння того, що фізичні носії конкретної мови живуть в певному етнокультурному середовищі.

Нарешті, практично від перших кроків свого розвитку російському кавказознавству були притаманні шляхетні гуманістичні традиції. За невеликим винятком, усі російські автори, які писали про Кавказ, дотримувалися надзвичайно доброзичливого й щирого ставлення до його народів, місцевих традицій і звичаїв, до його культури. Російська кавказознавча етнографія не знала зневажливого ставлення до населення регіону, їй були чужі колоніальна зверхність та етноцентричні тенденції, і саме російські вчені істотно посприяли розкриттю тої

великої ролі, яку відіграє Кавказ у всесвітньо-історичному процесі.

Радянське кавказознавство значною мірою сприйняло високі досягнення дореволюційної науки. Спадковий зв'язок було збережено природним шляхом насамперед завдяки тому, що революційні події не розмели старі кадри дослідників-кавказознавців. У повоєнний період вони продовжили інтенсивну наукову та викладацьку діяльність, перший час зберігаючи за Петроградом/Ленінградом і Москвою статус головних осередків кавказознавчих студій у країні. Тут і надалі працювали такі наукові заклади, як Азійський музей, Лазаревський інститут живих східних мов, Етнографічний відділ музею імператора Олександра III (нині Російський музей), Етнографічна секція Російського географічного товариства, які чимало уваги приділяли кавказькій проблематиці.

У той-таки час, уже в 1920-х роках, з'явилося багато нових дослідницьких центрів. Так, у Петрограді/Ленінграді значну роботу провадив Кавказький відділ Комісії з вивчення племінного складу Росії та суміжних країн (КИПС), яку було створено при РАН у квітні 1917 року. У 1930 році КИПС було перетворено на Інститут із вивчення народів СРСР (ИПИИ), очолений М. Марром. Два сектори інституту – Північнокавказький і Закавказький – безпосередньо займалися питаннями етнографічного вивчення Кавказу. У 1919 році на базі Імперської археологічної комісії було створено Російську (від 1936 року – Державну) академію історії матеріальної культури (РАИМК/ГАИМК). Академія провадила масштабні дослідження всіх пам'яток матеріальної культури – археологічних, побутових, художніх, вивчала генезу й розвиток матеріальної культури людства, займалася проблемою охорони пам'яток історії та культури, здійснювала численні польові експедиції, зокрема на Кавказі. Експедиційну діяльність у регіоні почав також провадити створений у 1934 році Музей етнографії народів СРСР (ГМЭ).

У Москві існувало не менше різноманітних наукових центрів, у яких розробляли кавказознавчі питання. У 1920 року розпочав працювати Комітет із вивчення мов та етнічних культур народностей Сходу; від 1930 року він отримав новий статус і став називатися «НДІ етнічних і національних культур народів Сходу СРСР». Співробітники Кавказької секції провадили дослідження за всіма науковими програмами інституту, звертаючи посилену увагу на еволюцію традиційного побуту під впливом радянських перетворень. У 1924 році було створено Музей народознавства (від 1930 року – Музей народів СРСР). Його діяльність здійснювалася за кількома напрямками: експозиційно-виставковим, просвітницьким, експедиційним, науково-видавничим, науково-методичним, які в регіональному контексті були пов'язані з кавказьким напрямком, що інтенсивно розвивався. Кавказознавча проблематика була важливим аспектом у діяльності Московської секції ГАИМК, яку було відкрито практично одразу ж після заснування Академії в Петрограді. Народне мистецтво Кавказу вивчали у заснованій 1921 року Державній Академії художніх наук.

У 1920–1930-х роках повною мірою розкрився дослідницький талант нового покоління російських етнографів,

серед яких вирізняються А. Генко (1896–1941), Е. Шиллінг (1892–1953), Н. Яковлев (1892–1974), Г. Кокієв (1896–1955), Л. Панек (1896–1984) та ін.

Однак на кінець 1930-х років більшість із зазначених наукових центрів, що так масово виникли в повоєнний період, адміністративним шляхом було ліквідовано. Залишалося лише декілька закладів-монополістів, у стінах яких відтоді починають розвиватися відповідні дослідницькі дисципліни. Цей процес зачепив і етнографію, дослідницька і збирацька діяльність якої в Ленінграді зосередилася у Музеї антропології та етнографії (МАЭ), де 15 лютого 1936 року було створено Кавказький відділ, та в заснованому в 1934 році Державному музеї етнографії. У Москві продовжував працювати Музей народів СРСР, ліквідований лише в повоєнний час. У лютому 1943 року в Москві розпочав роботу новий дослідницький центр – Інститут етнографії АН СРСР, у структурі якого від перших днів існування був сектор (нині – відділ) Кавказу.

За минулий час завдяки дослідницькій та експедиційній діяльності було накопичено великий і цінний досвід із вивчення народів регіону. Результати цих наукових досліджень знайшли відображення в десятках книг, сотнях статей, що нині становлять неоцінний фонд знань із найрізноманітніших аспектів кавказознавства². До найважливіших, етапних праць періоду 1950–1980-х років можна віднести підготовку та видання фундаментального двотомника, у якому монографічно охарактеризовано побуту культуру всіх народів регіону [Народы Кавказа. – М.: Изд-во АН СРСР, 1960. – Т. 1; 1962. – Т. 2], роботи з картографування елементів матеріальної та духовної культури, дослідження з етнічної та етнокультурної історії, конкретні розробки з актуальних проблем кавказознавства. Дуже інтенсивно розвивалася експедиційна діяльність, яка охопила регіони Північного Кавказу та Закавказзя. Польові матеріали (щоденникові записи, фотодокументи, малюнки, аудіозаписи тощо) нині зберігаються в наукових архівах Інституту етнології та антропології ім. М. Миклухи-Маклая, Музею антропології та етнографії (Кунсткамера) ім. Петра Великого, у Російському етнографічному музеї. Це унікальний і безцінний матеріал, що повністю зберігає свій науковий та інформаційний потенціал.

Вагомий внесок в етнографічні дослідження Кавказу зробили в ці роки видатні вчені, представники різних поколінь дослідників: М. Косвен (1885–1967), Л. Лавров (1909–1982), В. Гарданов (1908–1989), Є. Студенецька (1908–1988), В. Кобичев (1925–1990), Н. Волкова (1931–1997), Б. Калоев (1915–2006), А. Гадло (1937–2002) та ін.

Російське кавказознавство розвивалося не лише в столицях. Величезний пласт наукових знань у вітчизняне кавказознавство внесли спеціалісти з регіональних дослідницьких центрів. Уже в середині 1920-х років науково-дослідні інститути краєзнавства були організовані у всіх автономіях Північного Кавказу, а також у Ростові та Краснодарі. Згодом ці інститути перетворилися на провідні наукові заклади з вивчення місцевої історії, археології, лінгвістики, фольклору, літератури, поряд з якими одним із найголовніших напрямків дослідницької діяльності завжди була етнографія. З-поміж цих дослідників Кавказу варто назвати Д. Магомедова (1931–1998), А. Махометова

(1920–?), А. Меретухова (1927–1994), С. Гаджієву (?–2003), А. Булатову (1937–1999), С. Мафедзева, А. Ісламмагомедова (1930–2008), В. Невську (1919–2009), К. Текеєва (1943–2002), В. Уарзіаті (1952–1995) та багатьох інших. Місцеві етнографічні дослідники активно продовжують свою пошукову та результативну роботу³.

Тимчасом соціальні потрясіння кінця 1980-х – початку 1990-х років надзвичайно негативно позначилися на розвитку російської науки, зокрема етнографії. За умов практично повної відсутності державного фінансування різко скоротилася кількість експедиційних виїздів, що позбавило більшість етнографів основного джерельного матеріалу; підвищення вартості поліграфічних послуг унеможливило своєчасну публікацію наукових праць; упошуках елементарного заробітку чимало спеціалістів полишали етнографію, опановуючи інші види діяльності, помітно скоротився прихід молодих спеціалістів. До вкрай негативних наслідків кризи належить утрата професійних контактів між окремими кавказознавчими центрами. Майже повністю було втрачено зв'язки з етнографами з нових незалежних країн – Азербайджану, Вірменії та Грузії, які не відновлено й донині, хоча віднедавна у цьому напрямку помітні деякі позитивні зрушення. Парадоксальним чином фрагментувався та розпався науковий простір навіть у Росії. Тривалий час російські кавказознавці працювали відокремлено, не маючи відомостей про роботи своїх колег в інших містах, позбавлені інформації щодо нових публікацій, книг тощо. Ця прогалина й дотепер відчутна в наших дослідженнях.

Проте кризові явища на кінець 1990-х років загалом поборолі. Наразі кавказознавство є регіональним напрямком російської етнографічної науки, що вельми інтенсивно розвивається. Враховуючи багатство та різноманітність відповідних публікацій, дуже важко простежити конкретні дослідницькі напрями. У цій статті ми можемо виокремити лише загальні тенденції дослідницьких стратегій та головні «озвучені» висновки, які складаються з окремих рішень актуалізованих кавказознавчих проблем.

Так, у сьогоденнішньому кавказознавстві, як і раніше, сильним є тяжіння до традиційних об'єктів і методології дослідження. Ці, виконані в руслі традиційної етнографії, праці пов'язані з різнобічним вивченням культури й побуту багатьох народів Кавказу або ж із комплексним описом їхньої традиційної і сучасної культури. Зазвичай ці розвідки мають і відчутний історичний аспект, даючи ретроспективний аналіз форм громадського і сімейного побуту, різних сторін матеріальної та духовної культури (ця ретроспектива, з огляду на можливості екстраполяції, обмежена серединою – другою половиною XIX–XX ст.) та їхню еволюцію на тлі масштабних історичних перетворень упродовж даного періоду і спричинених цим трансформацій життя суспільства.

При цьому помітним є інтерес не лише до корінних народів регіону, але й до етнічних груп, які натуралізувалися на Кавказі в пізніший час. Передусім це – східнослов'янські групи (росіяни, українці), які вже мають багатовіковий досвід етнокультурної життєдіяльності на Кавказі, а також пізніші етнічні (вірмени, поляки, чехи тощо) і конфесійні (наприклад, меноніти та ін.) мігранти.

Вивчення поліетнічного і поліконфесійного суспільства народів Кавказу, взаємодія і взаємовплив різних культурних традицій актуалізували в багатьох дослідженнях проблему цивілізаційної специфіки регіону. Результати досліджень свідчать, що за всієї унікальності своєї культурної специфіки, про яку багато писали, Кавказ у той же час можна розглядати як з'єднувальну ланку поміж східноєвропейським та західноазійським культурними ареалами. Інтенсивний вплив на Кавказ першого з них за останні два століття привів до значного зміцнення російського цивілізаційного кола. Однак ендогенні тенденції розвитку, поряд із тіснішими зіткненнями із середньоазійським світом, що їх останніми десятиліттями можна було спостерігати, внесли нові (або регенераційні) штрихи в складну етнокультурну мозаїку регіону. Водночас дослідження зафіксували, особливо на Південному Кавказі, нові культурні складові, пов'язані з культурною інвазією західноєвропейського цивілізаційного кола.

Інший дослідницький тренд пов'язаний зі співвідношенням традиційного та новаційного в побутовій культурі в рамках вивчення історичного досвіду адаптивних стратегій у багатокультурних спільнотах Кавказького регіону. Від недавнього часу останні зазнають сильного глобалізаційного впливу. Об'єктивно цей вплив відчутний практично у всіх сферах соціально-культурного буття місцевих соціумів, починаючи від сфери ідеології, що пов'язано з предметно-речовими реаліями побуту, включаючи, зокрема, і комп'ютерну техніку, що починає міцно запроваджуватися навіть у сільський побут регіону. Різні спільноти по-різному реагують на цю перспективу, причому спектр громадських реакцій дуже різноманітний: від категоричного неприйняття новацій, агресивно-сектантських спроб їм протистояти та зберегти традицію від її переродження тощо – до свідомого і цілеспрямованого сприйняття нового через витіснення, забуття та ідеологічне таврування «відсталих» побутових норм. Адаптація у другому випадку відбувається практично безболісно і в досить короткі терміни. У першому випадку глобалізаційні чинники здійснюють глибокий травмуючий вплив на суспільство, який тим глибше, болісніше й гостріше переживає суспільство, чим менше в нього сил і можливостей протистояти новаційному впливові. При цьому різні спільноти мають набір соціокультурних механізмів, що дозволяє згладжувати або зовсім нівелювати глобалізаційні впливи; простежуємо і третій варіант, заснований на селективному відборі, якому соціум піддає впроваджені новації. Водночас уключення тих або інших механізмів в етнічну практику залежить від адаптивної стратегії соціуму.

У кавказьких спільнотах, де громадська думка, як видно з досліджень, налаштована загалом проти агресивних інноваційних впливів, наслідки глобалізації мають суперечливий характер. З одного боку, одним із механізмів протидії є ригідність, вірність традиції, у якій вбачають порятунок від незрозумілої та ворожої стихії глобалізації. Через це в сучасних кавказьких соціумах вельми помітна суспільна потреба в колективістських засадах місцевого побуту, пов'язаних з актуалізацією різних форм групової ідентичності (сімейної, кланово-родинної, етніч-

ної, конфесійної, земляцької). Це посилює рівень соціального контролю як над індивідом, так і над значно численнішими інституалізованими структурами, у рамках яких неможливі різкі зміни соціокультурних стандартів. У той же час багато сторін сучасного кавказького життя за останній час зазнали суттєвих змін, причому не лише у сфері матеріального та господарського побуту, але й, наприклад, у галузі соціонорматики. Це свідчить про наявність у кавказьких соціумах певних адаптивно-селективних механізмів, що в наш час актуалізуються в соціальній практиці.

Важливий напрямок сучасних кавказознавчих досліджень пов'язаний з етнополітичною проблематикою. В останніх десятиліттях ХХ– на початку ХХІ ст. Кавказ постає як один із найскладніших в етнополітичному плані та конфліктогенних регіонів у пострадянському просторі. Руйнація дотеперішньої системи зв'язків та управління, що існувала за радянського часу, невирішені територіальні суперечки, погіршення міжетнічних взаємовідносин, актуалізація історичної пам'яті, пов'язаної з конфліктними й болісними моментами минулого, зростання суспільного невдоволення, бойові дії в регіоні, терористичні акції– усе це прямо й безпосередньо впливає на етносоціальну ситуацію в регіоні, до вивчення якої закономірно прикута увага багатьох дослідників.

Беручи до розгляду ті сучасні дослідження кавказознавчої тематики, що мають етнополітичну специфіку, треба враховувати важливий момент, пов'язаний із деякими особливостями праць учених із центру і з периферії. Останні, як правило, добре обізнані з матеріалом, але при цьому їхнім працям може бути притаманна певна заангажованість, пов'язана з місцевими групами інтересів, що мають етноклановий характер. Окрім цього, далеко не всі питання, навіть за наявності необхідної інформації, можна вільно розглядати й аналізувати на місці. Ці проблеми є менш актуальні для дослідників-кавказознавців із центру, які, як правило, не залежать від місцевих інтересів і сфер впливу, але часто не мають достатньо точної та адекватної інформації.

Проте етнополітичний напрямок сучасних кавказознавчих студій охоплює багато аспектів цієї теми. Насамперед це вивчення особливостей тих або інших локальних та регіональних конфліктів і можливих шляхів їх вирішення. Багато сучасних проблем суспільно-політичного характеру, що мають місце в регіоні, пов'язані, зокрема, із системою управління в республіках Північного Кавказу, що

склалася в 1990-х роках, та характером взаємовідносин із федеральним центром. Тому розгляд сучасних етнополітичних проблем північнокавказького регіону зачіпає і питання управління регіоном.

Останні два десятиліття– період могутнього відроджувального руху в ісламі. На Кавказі це пов'язано зі значними змінами в духовній культурі, у громадській свідомості, в обрядово-нормативній сфері місцевого побуту. Відповідно до цього, у сучасному кавказознавстві розвивається особливий ісламознавчий напрямок, який, проте, охоплює не лише сьогодення, але й історичну ретроспективу побутування ісламу в регіоні. Неважко помітити, що ентузіазм дослідників, що працюють у цій галузі, значною мірою викликаний можливістю займатися тематикою, яка ще донедавна була якщо не тотально заборонена, то під жорстким цензурно-ідеологічним пресингом, що виключав вільну дослідницьку творчість. Тепер зазначений напрямок– один із найбільш актуалізованих у рамках сучасного етнографічного кавказознавства.

У той же час ісламське відродження справило неоднозначний вплив на суспільне життя, оскільки поставило чимало складних питань як перед дослідниками у сфері суспільних та гуманітарних наук– етнографами, релігієзнавцями, політологами, так і перед управлінцями, які часто не знали, як діяти в складних суперечливих ситуаціях. З-поміж таких питань– співвідношення норм звичаєвого права (адат) та мусульманського (шаріат), зростання громадсько-політичної активності суфізму, проникнення нових, не характерних для традиційних у народів Північного Кавказу напрямків ісламу– салафізму (що зазвичай називають ваххабізмом), нурсизму та ін. Відродження ісламу, зокрема його політичного крила, принесло також додаткову конфліктність у сучасну етнополітичну ситуацію в регіоні. Це так само не могло залишитися поза увагою дослідників-кавказознавців, чимало з яких працюють у цьому напрямку.

Межа століть виявилася переломним моментом у соціокультурному розвитку народів Кавказького регіону, які переживають нині відповідальний і значущий етап своєї історії. Вочевидь, саме сьогодні закладається той історичний фундамент, який значною мірою визначить специфіку соціокультурного буття Кавказу в ХХІ ст. Значення цих десятиліть ще потребує своєї оцінки, і це можна буде здійснити, спираючись, зокрема, і на дослідницький досвід, акумульований сучасним російським етнографічним кавказознавством.

Примітки

¹ Косвен М. О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке // Кавказский этнографический сборник (КЭС). – М., 1955. – Вып. 1; Косвен М. О. Материалы по истории... // КЭС. – М., 1958. – Вып. 2;

Косвен М. О. Материалы по истории... // КЭС. – М., 1962. – Вып. 3.

² Страницы отечественного кавказоведения. – М., 1992. Книга містить розлогу бібліографію кавказознавчих праць.

³ Думанов Х. М. Гуманитарные науки в республиках Северного Кавказа: состояние и перспективы // Труды отделения историко-филологических наук / Отв. ред. акад. А. П. Деревянко. – М., 2005.

Переклад Олександра Курочкіна